Tagħrif ieħor fuq il-kultura orali f'Malta qabel ma wasal l-Ordni

Taħdita moqrija fis-Sala Isouard tat-Teatru Manoel, 3 ta' Ġunju 2006

Godfrey Wettinger

Meta f'komunità jkollok parti min-nies li jafu jiktbu u jaqraw u l-bqija neqsin minn din l-abbiltà, sikwit jiġrilek li ssib taħlita ta' kultura orali u dik miktuba. Fil-każ ta' Malta fiż-Żmien Nofsani rridu nifhmu li sakemm l-Iżlam kien għadu jirrenja, u għal ġenerazzjoni jew tnejn wara, kien għad hemm min kien litterat fil-Għarbi. Magħhom ridt iżżid l-Insara, li fosthom il-waħdiet biss kienu litterati, jiġifieri n-nutara u l-qassisin. Mill-bqija kellek il-Lhud li kienu litterati fl-alfabett Lhudi. L-inqas li kellek litterati kien fost l-Insara mit-twelid. Sal-1300 jkolli ngħid kien għad hawn ħafna Nsara kkonvertiti mill-Iżlam. Wara dik is-sena tista' tgħid l-Insara kollha kienu Nsara mit-twelid. Il-kotra tan-nies f'Malta fis-sekli erbatax, ħmistax u sittax sal-wasla tal-Ordni fl-1530 kienu nies illitterati. Il-kultura popolari għalhekk kienet kważi kollha orali.

Meta ngħid kultura m'iniex qed nirreferi għall-arti, poeżija, għana, daqq, u l-bqija biss, iżda dak kollu li jagħti ton u ħajja lil kif jgħixu u jħossuhom in-nies fil-mogħdija ta' ħajjithom minn meta jitwieldu sa ma jmutu, jiġifieri drawwiethom, is-snajja' tagħhom, il-fehmiet tagħhom, il-ħrejjef u l-istejjer tagħhom, u dak kollu li jidħol fin-nisġa ta' ħajjithom u jifridhom u jagħrafhom minn nies oħra ta' żmienhom jew ta' żminijiet oħra.

Kien hemm żmien, xi mitt sena ilu, meta l-istudjużi kienu jqisu nies Malta bħala ġebbieda jew imnissla mill-Feniċi u l-Kartaġiniżi. Għalhekk patri Magri jgħaqqad ħrejjef il-Maltin qodma ma' dawn in-nies tal-qedem. Ma rridx ngħid wisq fuq patri Magri għax għandna llum fostna min hu espert ħafna iktar minni

fuq dak il-bniedem, u ma rridx niżloq fin-niexef. Issa bl-interpretazzjoni l-ġdida tal-istorja Maltija taż-Żmien Nofsani se jkollna nitqannew biss billi ngħaddu għand l-Għarab u naraw xi drawwiet u ħsibijiet kellhom li setgħu ħallew għelm fuq il-ħrejjef u d-drawwiet tagħna anki jekk dan għandna ħafna li ma jriduhx. Hekk, ngħid jien, meta omm twiddeb lil binha mqareb billi tgħidlu 'qisek għafrit' qiegħda tixhed rabta sħiħa mal-għerf u mad-dinja Għarbija u ma' ebda oħra. U m'għandniex għax naħsbu li dak li taf fuq il-għafrit tafu mill-kotba, iżda aktarx semgħet lil ommha jew xi ħadd ieħor juża l-kelma, forsi mingħajr ħjiel preċiż 'għafrit' x'inhu, kollox marbut b'rabta orali forsi ta' mijiet ta' snin.

Hekk twasslu minn ġenerazzjoni għal oħra l-biċċa l-kbira tal-kliem fil-Malti bħal fl-ilsna l-oħra. Huwa biss żmien twil wara li ġew l-istudjużi u ġabru d-dizzjunarji tagħhom, li minnhom issa l-Malti għandu għadd ġmielu.

Studjużi oħra għarblu l-kliem tas-snajja'. Sabu liema minnu huwa ta' nisel Għarbi u liema ta' nisel ieħor bħal Sqalli jew Toskan jew daż-żmien mill-Ingliż jew forsi mill-Franċiż, kollha xhieda ta' kultura orali. Madankollu rridu niftakru li xi kliem fis-snajja' li fil-bidu kien ta' nisel Għarbi maż-żmien inbidel ma' kliem Taljan jew Latin. Ngħidu aħna l-kelma 'wakil' inbidlet mal-kliem 'prokuratur' jew 'gwardjan'. 'Wakil' damet ma mietet, miżmuma ħajja bis-saħħa tal-kultura orali għax il-Għarbi miktub kien miet għalkollox hawn Malta bil-qerda tal-Iżlam fis-seklu tlettax, sakemm qatluha ż-żewġ kelmiet l-oħra bis-saħħa li ġiethom mill-kultura letterarja.

U biex inbiddlu ftit l-ambjent u mmorru għal aspetti oħra tal-kultura orali, fl-aħħar żewġ sekli taż-Żmien Nofsani għandna nsibu, kieku l-arkivji kienu iktar kompleti, li l-kant jew il-kantaliena Musulmana għebu minn Malta u ħadet posthom dik Nisranija. Hawnhekk dak li kien kant uffiċjali tal-Knisja ma naħsibx li kien jistrieħ biss fuq kultura orali, għax il-Knisja minn dejjem kellha l-kotba tagħha tal-kant fil-knejjes, xi wħud minnhom għadhom jeżistu, sbieħ immens. Nafu wkoll li kien mgħallem b'mod sistematiku l-użu tal-orgni tal-katidral u kant ieħor tal-liturġija. Lanqas hawnhekk m'aħna qegħdin fil-qasam tal-kultura orali waħidha.

Hu biss fejn jidħol il-għana popolari li nsibu ruħna wiċċ imb wiċċ mal-qasam orali. Anki hawn, fejn insibu żewġ mużiċisti jiftiehmu bejniethom b'kuntratt biex idoqqu fit-tiġijiet u dettalji ta' kant,[1] għana forsi bil-Malti (*vulgari eloquio*) u żfin, fi proċess tal-1467 li kien jirrigwarda tieġ tal-aqwa żewġ familji f'Għawdex xi sena jew sentejn qabel, fejn jissemmew l-istrumenti bħall-vjola, it-trumbetti u l-għud, timpani jew platti tar-ram (jekk fhimt x'inhuma),[2] għadna m'aħniex ċerti għadniex fl-isfera popolari orali, kif jidhirli, jew inkella f'soċjetà għolja

fejn il-għana u l-mużika t-tnejn kienu miktuba. Il-problema, kif naraha jien, hi li ma nafux jekk il-firda li kien hemm bejn il-klassijiet fi nħawi bħal Malta u Għawdex kinitx hekk qawwija li kienet tidher ukoll fil-firda bejn il-kultura miktuba u dik orali.

Hemm każijiet oħra fejn wieħed jistaqsi wkoll aħniex fl-isfera totalment orali jew inkella f'sitwazzjoni xi ftit imħallta. Fl-1487 f'Għawdex ġara każ kurjuż meta kjeriku ħabat għal mara miżżewġa fil-knisja żgħira ta' San Ġakbu fit-Tokk tar-Rabat. Dan ħalef li ma kienx għarafha minħabba li wiċċha kien imleffef f'xi xall li kellha. Anzi qal li ħasibha mara tat-triq kif ngħiduha daż-żmien. Imma xhieda oħra ħalfu li kien ilu jiġri warajha, u li kien jikteb fuqha fuq il-ħajt ta' kappella fiċ-ċimiterju ta' San Pietru u kien hemm min ġab pitazz bil-kitba tiegħu biex juri li wieħed seta' jagħraf il-kitba tiegħu minn xi ittri tal-alfabett li kiteb. Oħrajn qalu li kien imdorri filgħaxijiet jgħanni l-kantalieni jew għanjiet ma' żgħażagħ oħrajn fit-triqat tar-Rabat ta' Għawdex u jsemmi lilha. Hawnhekk għandna djaknu, li kien tgħallem il-Latin u xi ftit poeżija. Dak li kiteb u dak li għanna kienu bil-Malti jew b'xi lsien ieħor.[3] U la kiteb, nistgħu nsejħulu għana orali jew għandna ngħidu li kien għana miktub, jiġifieri letterarju?

Hemm imbagħad dak li ngħad fil-proċess li sar bejn żewġ qassisin fl-Imdina, Malta 1528. Hemm intqal illi darba minnhom is-surmast tal-iskola tal-Imdina kiteb kantaliena fuq il-qtil ta' daqsxejn ta' ħanżira li kiluha t-tfal żgħar tal-iskola li kien jgħallem fiha Dun Ġakbu Vassallo. Din il-għanja t-tfal u anki l-ilsiera damu żmien ikantawha fit-triqat tal-Imdina. Kif se nqisuha din: kultura popolari, kultura mnebbħa mis-surmast tal-iskola li aktarx ma kienx Malti iżda aktarx li kien ta' nisel Lhudi għalkemm jidher li kien sar Nisrani? U ngħad ukoll li kien hemm għanjiet oħra li kienu jgħannu t-tfal fit-triqat fuq ġrajjiet oħra ta' dak iż-żmien. Kitibhom min kitibhom jidher ċar li kienet drawwa li t-tfal kienu jgħannu għanjiet jew kantalieni ta' din is-sura. Ikolli ngħid li l-ambjent huwa eqreb lejn kultura orali u popolari. Iżda jkollna ngħidu li qegħdin fil-fruntiera.

U la semmejt il-Lhud xieraq li qabel ma nispiċċa ngħid xi kelma fuqhom. Niftakru li sakemm tkeċċew fl-1492 daqs kwart jew ftit iktar min-nies tal-Imdina f'Malta kienu Lhud, xi ħames mitt persuna. F'Għawdex kien hemm xi mitejn oħra, u xi ftit oħrajn kienu l-Birgu. Kienu midħla sewwa tal-Maltin, u jiftiehmu sewwa fi lsienhom, biss kienu jiktbu bl-alfabett Lhudi. Fi Sqallija kienu jħallsu t-taxxa msejħa l-*gabella jocularia* fuq it-tiġijiet Lhudin.[4] Għandi ngħid li din it-taxxa kienet titħallas mil-Lhud f'Malta wkoll.[5] Ma nafx kif kienet tinġabar, ħlief li bil-qbiela. L-isem tagħha juri li kellha x'taqsam mal-għors

jew ix-xalar ta' matul it-tieġ. Żgur li l-kultura orali kellha ħafna x'taqsam ma' dak li kien isir f'tieġ bħalma qed ngħid.

Il-Lista tal-irġiel fid-dejma jew l-għassa ta' Malta tal-1419 fiha għadd ta' rġiel magħduda bħala *juculari*. Dawn kienu mqassma mal-irġiel l-oħra kif se ngħid:

Ħal Tartarni u Ħad-Dingli 1; Ħal Kaprat 1; Ħal Luqa u Ħal Farruġ 1; Percopu (Ħal Kirkop) 1; Is-Siġġiewi 1; Ħax-Xluq 1; Ħaż-Żebbuġ 0; ir-Rabat 4; l-Imdina 1.

U nżid ukoll li kien ġie f'idejja ktieb ta' għanjiet bil-Lhudi-Għarbi, jiġifieri bi lsien Għarbi iżda b'kitba Lhudija ambjentat fi Sqallija, jekk mhux f'Malta stess, aktarx tas-seklu ħmistax, jiġifieri żmien il-Kantaliena ta' Pietru Caxaru. Imma naħseb se twaqqfuni għax illum qed nitħaddtu fuq kultura orali u dan kien żgur miktub. Xi ħadd (Ernest Mainz) qalbu bl-alfabett Latin fl-1949 u ppubblikah fil-*Journal Asiatique*. Kultura orali ma kienx iżda kultura popolari jidher li kien. U hekk nagħlaq fuq dan il-punt li kont bdejt bih. F'komunità fejn xi wħud min-nies huma litterati, jiġifieri jafu jiktbu u jaqraw, u l-bqija ma jafux, sikwit diffiċli biex ikollok kultura orali safja iżda waħda xi ftit jew wisq imħallta.

Ħsibt li nibdel xi erba' kelmiet ta' waħda minn dawn il-poeżiji biex aħna l-Maltin naqrawha u nifhmuha: it-tibdil li għamilt għandu x'jaqsam l-iktar mal-użu tal-ortografija Maltija; mill-bqija qist l-iktar li tkun għanja b'tema li tiftiehem bil-Malti tal-lum u ma titbigħedx wisq mit-tifsira kif kienet sa fejn stajt nifhimha jien. Nerġa' ngħid li din kienet għanja tal-Lhud ta' Sqallija tal-istess żmien tal-għanja ta' Pietru Caxaru misjuba f'manuskritt tal-Biblijoteka tal-Vatikan u miktuba b'kitba Lhudija bil-konsonanti u vokalijiet sħaħ. Il-Lhud ta' Sqallija sat-tkeċċija tagħhom fl-1492 kienu jitkellmu bejniethom bi djalett tal-Għarbi qrib ħafna, jekk mhux għalkollox, għal dak ta' Malta tas-seklu ħmistax.[6]

Għanja

Il-jum illi n-nies qaluli: 'Dan
Ħabibek ġie mis-safar.'
Tkebbibt f'*xall* tiegħi u għamiltha,
Ħarġa għal xatt il-baħar.
Għannaqt jiena l-mewġa u tlajt
Fil-mirkeb bil-mantar.
U kxift jiena wiċċi lill-ġemgħa
Tal-baħrin u *bejjiegħa*.
Ja rajjes, ja mulej, ħalli

'l ħanini jinżel, wiċċ il-qamar.
U qalli r-rajjes: 'Huwa ma
Jinżilx f'dan il-jum.'
U mur, ja rajjes, jifnik (Alla)
B'tiġrib u dwejjaq.
U għamilt jiena wegħda fejn
Insib il-ferħ hemm immur.
U telqet it-tfajla; dak li jonfoq ir-raġel kollu jleqq.
Ja saqqej isqina minn dan
ix-xorb l-isfar, qjus iduru,
U isqi lis-sidien kif kienet
Il-għada, u nifirħu.

Noti

1 Kuntratt, 20 t'Ottubru 1467, għand in-nutar Paulo Bonello, issa mitbugħ minn S. Fiorini (Malta, 2005); ir-riferenza kont tajtha lis-Sur Ġ. Cassar Pullicino; ara n-nota li ġejja.

2 Ara G. Wettinger, 'The Young Widow on Gozo who remarried too soon, 1467-68', *Melita Historica*, xii, no. 2 (1998), 139-150. Cassar Pullicino jirringrazzjani bi żball, talli tajtu r-riferenza għal dan id-dokument; ir-riferenza li tajtu kienet għad-dokument tan-nutar Pawlu Bonello: Ġużè Cassar Pullicino u Charles Camilleri, *Maltese Oral Poetry and Folk Music* (Malta, 1998), 1.

3 Ara G. Wettinger, 'A Cleric is Disciplined: Gozo, 1486-87', *Melita Historica*, xiv, no. 2 (2005), 161-168.

4 Kienet tissejjaħ '*gabella iocularia*': Shlomo Simonsohn, *The Jews in Sicily, 383-1300*, pp. xlvii, li, 225, 233.

5 F'Malta kien hawn il-'*cabella tubarum*', dokumentata fl-1241: Anthony Luttrell, 'Gilberto Abate's Report on Malta: circa 1241', The Malta Historical Society, *Proceedings of History Week 1993*, ed. Keith Sciberras, 25-26. Ara x'jgħid fuq il-'*cabella tubarum*' Henri Bresc, 'The Secrecia and the Royal Patrimony', *Medieval Malta: Malta before the Knights*, ed. A.T. Luttrell (Malta, 1975), 134.

6 G. Wettinger, *The Jews of Malta in the Late Middle Ages*, l-iktar Appendix I, 'Judaeo-Arabic and Medieval Maltese'.